

Н. Г. Возіанова, к.б.н., провідний фахівець,
Т. В. Крицька, провідний фахівець,
Л. В. Левчук, к.б.н., зав. лаб.,
К. В. Чабан, провідний фахівець,
Л. П. Осадча, провідний фахівець
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Ботанічний сад ім. акад. В. І. Липського,
Французький бульвар, 48/50, Одеса, 65058, Україна,
e-mail: slyusarenko@onu.edu.ua

150-РІЧНА ІСТОРІЯ БОТАНІЧНОГО САДУ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

У статті наведено дані з історії 150-річного розвитку Ботанічного саду ОНУ імені І.І. Мечникова. Викладено відомості про структуру Ботанічного саду, внесок його співробітників у створення, становлення, збереження колекційного фонду рослин відкритого та закритого ґрунту, інтродукцію нових цінних видів рослин. Вказані персоналії найбільш відомих директорів Ботанічного саду. Подано опис тематики науково-дослідних робіт, виконаних співробітниками саду протягом його історії.

Ключові слова: історія науки; Одеський національний університет; Ботанічний сад; інтродукція рослин; вчені

Ботанічний сад Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова є одним з найстаріших в Україні.

Метою роботи була спроба проаналізувати та висвітлити здобутки Ботанічного саду Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за півтора століття його існування, пов'язати тематику наукових робіт, яка виконувалася у Ботанічному саду з потребами держави та суспільства, висвітлити вплив вчених у створенні колекцій, дендраріїв, наукових напрямків та шкіл.

Проведена пошукова робота з джерелами літератури [2, 5, 6, 7, 9, 13, 14], рукописами [17], проаналізовані наукові звіти установи різних років [4, 10, 11], а також досліджені персоналії директорів Ботанічного саду та вчених, які у різні часи працювали у Ботанічному саду [8, 12, 15].

Університетський ботанічний сад був заснований у 1867 р. на подвір'ї головного корпусу колишнього Новоросійського (нині Одеського національного) університету (зараз вул. Дворянська, 2). Тут, за ініціативою проф. Л. С. Ценковського [15] та проф. А. О. Яновича [15] було побудовано першу оранжерею та започатковано збір колекцій, які використовувалися кафедрою ботаніки для навчального процесу.

У 1880 р. завідуючим садом був призначений зав. кафедри ботаніки Л. В. Рейнгард [15]. У цьому ж році Ботанічний сад переводиться на університетську дачу (Малий Фонтан, Французький бульвар, 87), де він знаходиться й тепер. За ініціативою проф. Л. В. Рейнгарда було збудовано велику оранжерею з двома відділами (тепер – велика пальмова оранжерея), розширено колекцію оранжерейних рослин, а праворуч від головного входу влаштовано ділянку «Система рослин». З цього часу ведеться накопичення колекцій [5].

З 1886 по 1895 р. роботою Ботанічного саду керував проф. Л. А. Рішаві [15], який очолював у той час кафедру ботаніки у Новоросійському університеті. За даними проф. Ф. М. Каменського [6], у цей період колекції Ботанічного саду знаходились у незадовільному стані. Не було ніякої наукової інвентаризації оранжерейних рослин, не в кращому вигляді знаходились і колекції відкритого ґрунту. «Система рослин», яку заснував проф. Л. В. Рейнгард, була ліквідована. На її місці створено ряд клумб з групами рослин, які належали до 55 родин, розміщених без певного систематичного порядку.

У 1890 р. ділянку землі Ботанічного саду площею у 1,5 га відокремили для будівництва Метеорологічної обсерваторії. У такому вигляді Ботанічний сад прийняв завідуючий кафедрою ботаніки проф. Ф. М. Каменський, який керував його роботою з 1895 по 1912 р. [7]. З його приходом сталося багато змін. Майже всі оранжерейні рослини (1000 екземплярів, 261 вид) були визначені та етикетовані. Розгорнулася робота з впорядкування колекцій та території саду [6].

Ф. М. Каменський у 1896 р. почав створювати арборетум нової системи рослин, морфолого-біологічну ділянку, альпінетум, колекції місцевої флори та корисних рослин, але ці роботи через нестачу коштів були припинені.

Незважаючи на труднощі, колекція оранжерейних рослин збагачувалась новими видами. Завдяки енергійній діяльності Ф. М. Каменського цікаві наукові екземпляри живих рослин та насіння сад одержував із різних ботанічних садів Росії (Московського, С.-Петербурзького, Київського та ін.), а також зарубіжних країн (Берлінського, Дрезденського, Паризького, Сінгапурського та ін.). Цьому сприяли видатні російські ботаніки І. Н. Горожанкін, В. І. Беляєв, С. Г. Навашин та ін. В цей час у саду проводилися не тільки заняття зі студентами, але й спеціальні дослідження.

З 1912 по 1915 р. роботою саду керували акад. А. О. Сапегін – майбутній відомий генетик [15], який працював у саду ще при проф. Ф. М. Каменському та проф. В. В. Половцов [15]. З 1915 по 1920 рр. директором саду був завідуючий кафедрою морфології та систематики рослин проф. Б. Б. Гриневецький [15]. Як флорист-систематик, він приділяв багато уваги впорядкуванню та розширенню ділянки «Система рослин». Ця експозиція була добре організована, слугувала прекрасним посібником для наочного навчання, а також прикрашала територію саду. Б. Б. Гриневецький поповнював й інші колекції саду.

Надалі роботою саду керували проф. І. Л. Сербінов (1920 р.) і проф. М. М. Зеленецький (1920–1921 рр.) [15].

У перші роки після революції і в період громадянської війни сад був дуже спустошений. В єдиній оранжереї, яка залишилась, зберіглося лише кілька десятків цінних екземплярів пальм, саговників та інших рослин, врятованих ученим садівником К. Т. Пацовським [14]. Були знищені колекції відкритого ґрунту.

К. Т. Пацовський, який віддано працював у саду з 1908 по 1932 р., багато сил і праці віддав відродженню й розвитку колекцій. У 1922 р. сад перебував у веденні Одеської губнаросвіти, а з 1923 р. – сільгоспінституту та Дитячого містечка. У 1924 р. Ботанічний сад перетворюється на самостійну наукову одиницю і рішенням Народного комісаріату освіти Української РСР він затверджується як науково-дослідна та культурно-освітня ботанічна установа [5]. Одержавши самостійність та фінансову допомогу, сад під керівництвом енергійного керівника проф. Д. О. Свиренка почав швидко відроджуватися. Був налагоджений зв'язок із різними установами СРСР та закордону, обмін насінням та рослинами. У 1925 р. він мав уже такі відділи: систематичний (470 видів рослин), арборетум (87 видів), біологічний (207 видів), технічний (45 видів), лікарський та ін.

Професор Д. О. Свиренко – видатний радянський альголог, розвивав науково-дослідну роботу Ботанічного саду в напрямі вивчення нижчих рослин-водоростей (переважно прісноводних), разом зі своїми учнями вивчав альгофлору півдня України [15]. Формувалась альгологічна школа, в якій виріс майбутній Герой Радянського Союзу полярник П. П. Ширшов. Поряд з ним аспірантами професора Д. О. Свиренка були В. Г. Танфільєв, А. Д. Андреев, Ю. П. Буженко,

М. О. Гордієнко, Є. І. Якубець-Якубчик. Це були перші аспіранти Одеського державного ботанічного саду [7, 14].

Напрямок досліджень Ботанічного саду змінився з приїздом видатного вченого ботаніка, систематика, флориста, географа, відомого мандрівника Володимира Іполитовича Липського [1]. Наукова діяльність В. І. Липського протягом 24 років проходила у Петербурзькому ботанічному саду. Численні подорожі та глибоке вивчення ботанічних садів світу зробили його блискучим знавцем і організатором ботанічних садів у колишньому Радянському Союзі та за кордоном. Починаючи з 1928 р., під його керівництвом робота набула широкого розмаху. Перед садом стояло відповідальне завдання – взяти активну участь у реконструкції народного господарства півдня України. Умови для виконання цієї роботи, а також для розвитку Ботанічного саду були дуже обмежені. Сад мав у своєму розпорядженні невелику площу відкритого та закритого ґрунту, не було гербарію, бібліотеки, музею. У 1930 р., згідно з постановою уряду, до Ботанічного саду приєднується колишня дача Маразлі площею 20 га. Таким чином, Ботанічний сад зміцнив свою матеріальну базу.

Під керівництвом академіка В. І. Липського був розроблений 5-річний план розвитку Ботанічного саду, в якому сформульовано одне з головних завдань: допомога народному господарству. Планувалося створення нових відділів, організація експедицій та науково-дослідної роботи. Володимир Іполитович спільно з колективом співробітників розгортав усі напрями роботи саду.

Особлива увага приділялася дослідженню рослинних ресурсів України. Проводилися пошуки рослинної сировини. Вивчалися різноманітні групи технічних рослин: олійні, ефіроолійні, текстильні, красильні, каучуконосні, а також лікарські. Створювались нові експозиції та лабораторії. У 1930 р. організовано ботанічну лабораторію з технічних рослин, лабораторію лікарських рослин, хімічну лабораторію, розпочато організацію ботанічного музею. Розширені були також ділянки: система рослин, розсадники. Велике місце в діяльності працівників саду мали наукові експедиції та екскурсії, які збагачували промисловість новими видами рослинної сировини [1, 7].

У середині травня 1930 р. під керівництвом В. І. Липського організовано експедицію для дослідження запасів водорості філофори у північно-західній частині Чорного моря між Одесою та Перекопом. Вже восени 1930 р. в Одеському хіміко-радіологічному інституті із філофори почали добувати значну кількість кристалічного йоду. В результаті роботи експедиції у 1931 р. в Одесі збудовано перший в Україні завод, який виготовляв йод з чорноморської філофори, біологію, розповсюдження та методику добування якої вивчав В. І. Липський. Під його керівництвом з цього ж виду водорості хімік Ф. К. Рева здобув агар-агар [14].

В. І. Липський з великим ентузіазмом також організовував експедиції з вивчення морських та суходільних рослин, які мають народно-господарське значення. Не менш енергійно розвивалися роботи з вивчення флори, систематики

та інтродукції корисних рослин. З цією метою влаштовувалися експедиції Одещиною, Кримом (море) та в інших місцях [13, 17].

У результаті активної діяльності колективу співробітників Ботанічного саду колекційні фонди різко збільшилися. Багато сил та часу Володимир Іполитович віддавав роботі з колекціями та організації гербарію культурної флори саду. В 1930 р. він створив прекрасний ботанічний музей, який знаходився в окремому будинку на території колишньої дачі Маразлі, до останніх днів життя (помер у 1937 р.) він залишався науковим керівником Ботанічного саду.

В. І. Липський велику увагу приділяв польовій роботі аспірантів. У пам'яті аспірантів тих років залишилися екскурсії, керовані Володимиром Іполитовичем, у райони Хаджибейського, Куяльницького, Сухого лиманів, де вчили методиці ботанічних досліджень, гербаризації рослин, організації екскурсійної та експедиційної роботи. Ентузіазм та ерудиція Володимира Іполитовича захоплювали молодь. У Ботанічному саду під його керівництвом не тільки успішно розвивалася дослідна робота з вивчення рослинних ресурсів півдня України, але й закладався початок широкої інтродукційної роботи [14].

У 1930 р. постановою УАН Ботанічному саду було присвоєно ім'я акад. Д. К. Заболотного.

Наукові зв'язки Ботанічного саду з різними ботанічними установами СРСР та з-за кордону сприяли швидкому збільшенню колекцій і розширенню робіт з інтродукції та акліматизації рослин. Досліджувались різні групи корисних рослин, зокрема субтропічні.

З 1933 по 1939 р. директором саду був доц. І. О. Власенко. Уся робота ботанічного саду в цей час була спрямована на вивчення і впровадження харчових, лікарських, технічних і ефіроолійних рослин, досліджували такі рослини: цитрусові, фейхоа, фісташка, пілокарпус, меліса, майоран та ін. Велика увага приділялася розробці методів вирощування оранжерейної культури лимонів, каучуконосів.

Сектор фізіології рослин, очолюваний у 1931–1935, а потім у 1944–1945 рр. відомим ботаніком-фізіологом професором Ф. М. Породем [7], розробляв питання пов'язані з зеленим будівництвом, зокрема з декоративним квітництвом. Ф. М. Породем працював над питанням керування ростом та розвитком рослин, вивчав способи продовження і перенесення строків цвітіння високодекоративних форм і сортів квіткових рослин, а також займався прискоренням їх росту [15].

З 1935 по 1939 р. сектором фізіології рослин керував проф. Б. М. Ахсент'єв [15]. Спочатку він працював разом з проф. Д. О. Свиренком у галузі альгології, а пізніше – фізіології і фітопатології.

У 1939 р. посаду директора зайняв проф. кафедри ботаніки Г. І. Потапенко, який керував садом до 1944 р. [12, 15].

У 1940 р. сад мав такі наукові сектори: систематики рослин і геоботаніки, інтродукції, фізіології рослин, а також насінневу та хімічну лабораторії.

В саду були гербарій і бібліотека. Наукові дослідження охоплювали проблеми вивчення рослинних ресурсів південно-західної частини України, інтродукції субтропічних культур та управління рослиною. В цей період успішно розвивалися дослідження з декоративного квітництва. Створювалися нові місцеві сорти троянд. Були вивчені цінні сукуленти для озеленення клумб, рабатов, кам'янистих та інших місць. У цей же період успішно тривали дослідження в галузі інтродукції різноманітних груп корисних рослин. Вивчалися декоративні, плодові, субтропічні, технічні рослини з метою акліматизації і введення їх у культуру.

Внаслідок багаторічної плідної роботи колективу вчених перед Великою Вітчизняною війною сад увійшов у число кращих ботанічних садів України і в 1940 р. був висунутий учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. В ньому були зібрані численні цікаві колекції, які служили базою для дослідної, навчальної та культурно-освітньої роботи. Колекція оранжерейних рослин налічувала 831 вид, деревно-чагарникових рослин – 719 видів, мічурінських сортів плодових рослин – 19, персиків – 15 сортів та ін.

У 1940 р. вперше, у зв'язку із 75-річчям університету, видано ювілейний збірник із статтями Г. І. Потапенко «Історія ботанічного саду», А. З. Жаренко «Про культуру фісташки», І. О. Власенка «Траншейна культура цитрусових» та ін.

Велика Вітчизняна війна завдала непоправної шкоди колекціям Ботанічного саду і тільки завдяки зусиллям ентузіастів-ботаніків (Пашута та ін.) вдалося зберегти деякі рослини в парку і оранжереях.

Директором Ботанічного саду підчас окупації Одеси був Г.Й. Потапенко. Він продовжував працювати в Одеському університеті та обіймав посаду голови правління Будинку вчених. Завдяки чому зберіг майно, колекції Ботанічного саду від розграбування та врятував від голодної смерті багато сімей професорів Одеси, а також врятував чимало студентів від вивезення їх на примусові роботи у Румунію [12].

Після звільнення міста, з поверненням Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова з евакуації, під керівництвом директора доц. кафедри ботаніки А. З. Жаренко (1945–1951 рр.) [8] почалася робота з відродження саду і водночас відновлення наукових досліджень. Завдяки самовідданій праці колективу вже в 1947 р. було закінчено відбудову всього оранжерейно-тепличного господарства та лабораторій.

У 1948 році університету було повернене „нову» територію площею 9,5 га (Французький бульвар, 48/50), яка йому належала з 1917 по 1924 рік. Відтоді ботанічний сад складається з двох територій. Були організовані відділ декоративного квітництва, лабораторія плідництва, генетики й селекції.

Науково-дослідна робота розгорталася у таких напрямках: вивчення флори та рослинності південно-західної частини степової зони України та їх збагачення (А. З. Жаренко); розробка асортименту рослин для озеленення населених

пунктів півдня України (С. А. Ліхідченко); інтродукція субтропічних рослин, зокрема цитрусових, на півдні України (І. О. Власенко); виведення високодекоративних, стійких в умовах Причорноморського степу сортів троянд та інших декоративних рослин (О. Д. Луцик, зав. відділом Б. М. Колесніков, Л. І. Соломіна, О. І. Лебедева); підвищення продуктивності культурних рослин [2].

У відділі систематики рослин і геоботаніки дослідницька робота почалася з наукової інвентаризації флори саду та створення колекцій. Була проведена велика робота з визначення та перевірки рослин дендрарію, оранжерей, плодкових субтропічних рослин.

У післявоєнний період значно розвивався відділ південних плодкових субтропічних рослин (персики, цитрусові, інжир, мигдаль, хурма). Було продовжено і розширено випробування траншейної культури цитрусових (І. О. Власенко). На «новій» території побудовані поглиблені оранжереї, де висаджена колекція з 11 сортів лимонів, 12 сортів апельсинів, 9 сортів мандаринів, 2 сортів грейпфрутів, одного сорту кінкану.

Поряд з науково-дослідною роботою відновлювалися зв'язки саду з ботанічними установами. Почався обмін насінням. Колекції саду швидко розширювалися. В дендрарії ботанічного саду налічувалось 745 видів і садово-декоративних форм з 55 родин. Колекція оранжерейних рослин складалася з 1102 видів і форм. Багато сил і праці віддавали розширенню і вирощуванню цих колекцій старший науковий співробітник Н. С. Слюсаревська і головний садівник А. Т. Болтян. При відділі флори та рослинності існували ділянки: «Система рослин», місцевої дикорослої флори, мексиканська гірка та була створена експозиція «Альпінарій». Значне місце в дослідженнях відділу квітництва займала робота з трояндами та гладіолусами, вивчалися колекції жоржин, лілей та ін. Науково-дослідницька робота була спрямована на розробку асортименту рослин для озеленення м. Одеси та області.

У 1949 р. Рішенням Одеської міської Ради депутатів трудящих для будівництва дендрарію ботанічного саду відведено ділянку площею 70 га (нинішній парк Перемоги). До 1973 р на цій території була колекція троянд, посіви джугу, кенафу, мальви, дослідні ділянки з вирощування нових інтродуцентів (павловнії, альбіції лінкоранської та ін.). На розробку технічного проекту цієї території були відкриті кредити в сумі 15 тис. крб. Однак, надалі ці площі були передані Тресту зеленого господарства м. Одеси під будівництво міського дендропарку.

У 1951 р. на посаді директора А. З. Жаренко змінив доцент Одеського сільськогосподарського інституту Ю. М. Кіркопуло (1951–1953 рр.), який вперше на півдні України почав сортовивчення понад 200 сортів персика, що дозволило надалі ввести їх в асортимент плодкових культур, що вирощуються в Одеській області. Згодом вирощуванням і розведенням стійких сортів персика і впровадженням їх у виробництво займалися О. Г. Фаренюк і Н. Г. Возіанова.

Слідом за Ю. М. Кіркопулом садом керував доцент кафедри ботаніки Одеського університету О. О. Титаренко (1953–1961) – фахівець в області фізіології рослин [7].

У 1954–55 роках був такий розподіл наявних площ Ботанічного саду: дендрарій – 14 га, плодово-ягідні насадження – 2 га, розплідники – 5 га, морські схили – 3 га, розарій, система, дослідні ділянки по субтропічним культурам з парниками і траншеями – 3 га, під будівлями – 1 га, тимчасово під корисними культурами – 7 га, перелоги – 23 га, тимчасово у веденні інших організацій – 20 га. Споруди закритого ґрунту займали площу 1520 кв.м., в тому числі: оранжереї – 573 кв.м, теплиці – 525 кв.м, траншеї – 422 кв.м. В цей час Ботанічний сад недостатньо фінансувався, незважаючи на перспективи розширення його площ ще на 70 га. Очевидно, це призупинило будівництво та освоєння нових територій [17].

Наукова робота здійснювалася в 4 відділах: флори і рослинності, південних плодкових і текстильних культур, фізіології рослин, колекційних фондів та інтродукції рослин. Для проведення навчальної та виробничої роботи організовано навчально-виробничий відділ. В саду працювали такі лабораторії: фізіології рослин, плодкових культур, субтропічних культур, нових текстильних культур, насінневої; були музей, бібліотека, гербарій.

Колекції відкритого ґрунту складали 320 видів рослин, розплідник – 103 в., закритого ґрунту – 407 в. На систематичній ділянці росли 250 видів багаторічників, 115 в. однорічників. Було 220 сортів троянд, 202 сорти персиків, 36 – жоржин, 25 – лимонів, 15 – апельсинів, 10 – мандаринів, 7 сортів інші цитрусових. До колекції насіння входило до 1200 найменувань, гербарій саду містив 12000 аркушів, бібліотека – 6642 примірників.

Науково-дослідницька робота саду проводилася з вивчення нових видів деревно-чагарникових рослин; відбору кращих форм одно- і багаторічних квіткових рослин; насінневого розмноження кенафу і джуту в умовах півдня України; сортовипробування і виведення нових сортів персиків; прискореного плодоношення сіянців лимону; вивчення впливу підщепи на утворення органічних кислот у лимонів, розроблявся проект реконструкції дендрарію Ботанічного саду.

Ботанічний сад розширював зв'язки з ботанічними садами, науково-дослідними установами, трестами зеленого будівництва, заповідниками і іншими установами, здійснюючи обмін насінневим матеріалом і рослинами. Відбувався обмін досвідом, надавалася допомога і проводилися навчальні та виробничі практики. Розвиток отримала просвітницька робота у вигляді екскурсій, доповідей, лекцій, консультацій та семінарів.

З 1961 по 1972 рік директором був призначений учений-лісівник П. М. Резник. Він більше уваги приділяв стану парків, боротьбі зі шкідниками і хворобами, омолодженню старих дерев. Науковим керівником був професор, зав. кафедри анатомії та фізіології рослин Одеського університету Г. В. Ткаченко. У роботі Ботанічного саду як керівники й консультанти брали участь: до-

центи біологічного факультету А. З. Жаренко, І. О. Власенко, Ю. Т. Соловей, Л. А. Шапошникова, П. І. Дмитрашко.

У Ботанічному саду працювали відділи флори і рослинності, декоративного квітникарства, нових корисних рослин, нових плодкових і субтропічних рослин, фізіології і біохімії рослин. У 1969 р. у ботанічний сад на посаду заступника директора з наукової роботи прийшов В. В. Петрушенко, який створив в 1971–1972 рр. сектор біофізики, що займався розробкою біофізичних способів підвищення газостійкості рослин.

Робота саду була спрямована на розробку загальної наукової проблеми, затвердженої Радою ботанічних садів СРСР і Радою ботанічних садів України і Молдавії «Інтродукція та акліматизація різних груп корисних рослин в умовах південно-західної частини Причорноморського степу». Робота здійснювалася з вивчення дикорослих деревно-чагарникових рослин (А. З. Жаренко, С. О. Філатова, Л. П. Осадча, Т. К. Ростеванова), пізньоквітучих багаторічних декоративних рослин і колекції сукулентів (Н. С. Слюсаревська), гібридизації троянд, гладіолусів, однорічних квіткових рослин (Б. М. Колесніков, О. Д. Луцик, Л. І. Соломіна), рамі (Р. В. Боровик, М. О. Кардаш), мальви (Р. В. Боровик, А. З. Панський), персика (Г. В. Ткаченко, Н. Г. Возіанова), цитрусових (лимон) (І. О. Власенко, Є. В. Ягода), стійкості рослин (проф. Г. В. Ткаченко, В. М. Шпакова, Т. А. Власова, С. Г. Коваленко, Н. І. Соколова), впливу гібереліну на ріст та обмін речовин деяких декоративних деревних рослин (проф. С. О. Гребінській (Львівський університет), С. Г. Коваленко) [10].

У 1972 р. П. М. Резника на посаді директора змінив інженер зеленого будівництва А. С. Бонецький (1972–2002). В цей час структура ботанічного саду складалася з трьох секторів (інтродукції – зав. сект. Л. В. Азарова, квітникарства – зав. сект. к.б.н. Н. Г. Возіанова, захисту рослин – зав. сект. к.б.н. В. В. Петрушенко та виробничого відділу (зав. відділом В. О. Гушер).

У ці роки було проведено реконструкцію наукових і навчально-експозиційних ділянок: «Лікарські, ефіроолійні та пряносмакові рослини» (ст.н.с. Т. І. Деревинська, м.н.с. Л. П. Петровська, м.н.с. Т. В. Крицька, н.с. Л. В. Левчук), і «Система рослин за А. Л. Тахтаджяном» (н.с. Н. В. Петрунь), створено міжвідомчу лабораторію мікроклонального розмноження рослин (зав. сектором Л. В. Азарова) та колекції: ґрунтопокривних (н.с. К. В. Чабан), одно- і багаторічних квіткових рослин (с.н.с. Т. В. Крицька, н.с. Т. К. Ростеванова), цибулинних (н.с. Н. К. Савченко), півонії (м.н.с. Є. В. Ягода), хризантеми (н.с. Т. К. Ростеванова). Значно поповнена новими видами, сортами і формами колекція тропічних і субтропічних рослин (зав. сект. Н. Г. Возіанова, н.с. С. А. Пілюга, н.с. Т. О. Оселедченко, м.н.с. Н. С. Любимова, О. Л. Колесніченко). Успішно працювала насіннева лабораторія ботанічного саду, здійснюючи обмін насінням більш ніж з 230 ботанічними садами світу (Л. І. Светловська до 1988 р., Т. В. Васильєва до 1992 р., н.с. А. В. Голокоз). Створено експозиційні ділянки «Безперервного цвітіння» і «Красиво квітучі чагарники», випущений путівник

[3], монографії «Адаптивні реакції рослин», «Хризантеми», книга «Парки над морем», захищено три кандидатські дисертації (С. Г. Коваленко, Н. Г. Возіанова, А. С. Бонецький).

Наукові дослідження проводилися з вивчення інтродукції деревно-чагарникових і багаторічних трав'янистих рослин (доц. А. З. Жаренко, С. О. Філатова, Л. П. Осадча, Л. І. Светловська, Н. С. Слюсаревська), спрямованого впливу на зростання і розвиток декоративних квіткових та південних плодкових рослин (проф. Г. В. Ткаченко, А. С. Бонецький, Н. Г. Возіанова, Б. М. Колесніков, О. Д. Луцик, П. І. Дмитрашко, Т. К. Ростеванова, Н. К. Савченко, Л. І. Соломіна), зміни фізіологічних процесів при інтродукції (проф. Г. В. Ткаченко, Т. А. Власова, М. О. Кардаш, С. Г. Коваленко, М. М. Кузнєцова), фізико-хімічних основ стійкості і поглинальної здатності рослин за відношенням до хімічних забруднювачів повітряного середовища (В. В. Петрушенко, Т. О. Оселедченко, Т. І. Іжа). За результатами досліджень науковці виступили з 50 доповідями на республіканських, всесоюзних конференціях і з'їздах, опубліковані 92 статті і тези. Тисячі екземплярів деревно-чагарникових, плодкових і квіткових культур передані для озеленення міста та області [11].

Особливо плідними у розвитку ботанічного саду були 1986–90 рр. У 1986 р. в колекціях було усього 2999 видів рослин, в тому числі деревно-чагарникових – 760 в., тропічних і субтропічних – 2015 в., трав'янистих – 224 в. У 1990 р. – 3270 видів, із них, деревно-чагарникових – 862 види, тропічних і субтропічних – 2059 в., трав'янистих рослин – 349 видів.

Починаючи з 1973 року, Ботанічний сад був активним учасником виставок у Москві і Києві, отримавши 18 срібних і бронзових медалей.

У зв'язку з тим, що Ботанічний сад був навчальним підрозділом біологічного факультету, на його базі щорічно виконувалися дипломні та курсові роботи, наукові співробітники саду читали лекції студентам, учням міста і області, готували методичні посібники, каталог колекційного фонду ботанічного саду. Щорічно сад відвідували тисячі екскурсантів. У цей період проводились роботи зі зміцнення матеріальної бази.

Незважаючи на важке становище в перехідний період (1991–1997 рр.), ботанічному саду вдалося зберегти колектив, зусиллями якого виконувалися науково-дослідницькі роботи і поповнювалися колекції.

У 1997 році був прийнятий новий науково-дослідний план на 10 років «Збагатити регіональну флору новими декоративними, лікарськими і ефіроолійними інтродуцентами: вивчити їх біологію в умовах ботанічного саду і вдосконалити способи прискореного розмноження». Науковим керівником теми був директор Ботанічного саду, к. с. / г. н. А. С. Бонецький.

Були досліджені *Cedrus atlantica* Manetti, *Cupressus arizonica* Green (н.с. С. О. Філатова, н.с. Л. П. Осадча), *Rosa canina* L. ф. «Одеська» (н.с. Н. Я. Ніколаєва), *Echinacea purpurea* (L.) Moench. (пров. н.с. к.б.н. Т. І. Деревинська, н.с. к.б.н. Л. В. Левчук, біолог Г. А. Бонецька), рід *Nepeta* L. (н.с. к.б.н. Л. В. Левчук), *Eremurus Olgae* Reegel, *E. stenophyllus* Baker.; *Yucca filamentosa* L.; *Tagetes*

patula L. (сорти «Валенсія», «Джек бой»), *T. Erecta* L. (сорти «Цітроненпринц», «Оранжпринц») (ст. н.с. Т. В. Крицька), деякі рідкісні види: *Paeonia tenuifolia* L., *Pulsatilla nigricans* Storck, *Dianthus hypanicus* Andr. (н.с. А. В. Голокоз, н.с. Н. В. Петрунь), *Spathiphyllum* (L.) Schott. (ст.н.с. к.б.н. Н. Г. Возіанова, н.с. Т. О. Оселеченко), *Eupatorium ianthinum* Hemsl. (м.н.с. Н. С. Любимова), *Pittosporum undulatum* Vent. (н.с. С. А. Пилюга). Вивчено вплив мінерального живлення на ріст і розвиток деревно-чагарникових інтродуцентів (хвойних) (к.с/г.н. А. С. Бонецький, н.с. К. В. Чабан). Відібрано три гібриди *Chrysanthemum arcticum* (L.) Tzvel.×*Chrysanthemum indicum* (L.) Desmoul., на які одержано авторське свідоцтво №1725435 (А. С. Бонецький, Н. Г. Возіанова, Н. Я. Ніколаєва), та 3 авторських свідоцтва (Т. К. Ростеванова, Н. Г. Возіанова): Тала 86-1 № 04132, Тала 86-3 № 04133, Тала 86-4 № 04134 і два патенти на винаходи на метод отримання з них ефірної олії: № 21909 (Н. Г. Возіанова, Т. К. Ростеванова, Л. М. Гухман) та № 25061 (А. С. Бонецький, Н. Г. Возіанова, Т. І. Деревинська, Т. В. Крицька) [11].

Досліджено вплив біологічних і хімічних речовин на схожість насіння *Cyclamen persicum* L. (м.н.с. В. Є. Рижко). Визначено особливості клонального мікророзмноження і можливість впровадження в промислову культуру ОПЗ *Cymbidium*×*hybrida hort.*, *Anthurium andreanum* Lindl. (зав. сектором Л. В. Азарова, м.н.с. В. Є. Рижко). Розроблено екологічно безпечні засоби захисту інтродуцентів від збудників хвороб та вплив стимуляторів росту на стійкість їх до хвороб (м.н.с. Н. І. Товстуха) [4].

У 2002 р., після виходу на пенсію А. С. Бонецького, директором став д.б.н. О. М. Слюсаренко. В цей час створена «Ділянка безперервного цвітіння», яка поповнювалася одно- і багаторічними рослинами (к.б.н. Л. В. Левчук, Т. В. Крицька). Завдяки спонсорській допомозі ОПЗ було створено експозиційну ділянку «Сад квітів» (к.б.н. Н. Г. Возіанова, к.с/г н. А. С. Бонецький, К. В. Чабан, Г. А. Бонецька, Я. А. Папазова). Зараз на площі 0,5 га представлені 177 видів листяних, 123 в. хвойних, 122 в. ґрунтопокривних рослин.

У 2011 р. університетські ботанічні сади були позбавлені статусу наукових установ і наукових співробітників перевели на посади провідних фахівців. Однак, колектив ботсаду зберігся і продовжував працювати, підтримуючи попередні наукові розробки і колекції. В Ботанічному саду були організовані курси садівників (к.б.н. Л. В. Левчук, Т. В. Крицька, І. В. Миرونюк, Н. І. Товстуха, Н. С. Любимова). У цей час в Ботанічному саду з ініціативи та під керівництвом зав. лаб. к.б.н. Л. В. Левчук за підтримки всіх співробітників проводяться фестивалі, які залучають до Ботанічного саду велику кількість відвідувачів, а також спонсорів (Н. Еліс та ін.). Завдяки останнім відродилися два розарії, де висаджено близько 100 сортів троянд, на старій території побудовано три сучасні теплиці із полікарбонату площею 300 м². Завдяки спонсорській допомозі розплідника фірми «Садпроект» (керівник Б. Б. Айзенберг) в Ботанічному саду з'явилися види і сорти нових рослин: *Prunus serrulata* – 5 сортів, 4 сорти *Ginkgo biloba*, *Acer platanoides* «Друмонді», *Malus baccata* та ін.

31 травня 2013 року на сад обрушився ураган, у результаті чого на двох територіях були вирвані з коренем, поламани близько 120 дерев різних видів у віці від 80-ти і більше років. Повторну бурю сад відчув 16 вересня 2016 року, коли після сильної зливи вітер небувалої сили потрощив на своєму шляху більше 50 екземплярів 80–100-річних дерев. У результаті виникла необхідність реконструкції парків. Була проведена радикальна обрізка пошкоджених і старих та корчування хворих і зламаних дерев. Зараз створюються нові алеї, куртини і групи декоративно листяних і красиво квітучих, красиво плідних дерев і чагарників.

У теперішній час у Ботанічному саду ведеться наукова робота за темою: «Теоретичні основи формування сталих рослинних угруповань інтродуцентів Північно-Західного Причорномор'я з використанням колекційного фонду ботанічного саду» (2015–2019 рр., науковий керівник – директор ботсаду д.б.н. О. М. Слюсаренко, виконавці: к.б.н. Л. В. Левчук, Т. В. Крицька, К. В. Чабан, к.б.н. Н. Г. Возіанова, А. В. Голокоз). Метою проекту є розробка концепції розвитку зеленої зони міст та прилеглих територій, плану реконструкції архітектурно-ландшафтних угруповань міста на основі встановлених закономірностей, що забезпечують сталий розвиток рослинних угруповань. За підсумками роботи можна буде дати рекомендації щодо створення сталих рослинних угруповань в умовах Південно-Західного регіону України, впровадження яких приведе до оптимізації штучно створених зелених насаджень.

29 листопада 2013 р. на засіданні Вченої Ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від (протокол № 3) було прийняте рішення щодо нової назви Ботанічного саду «Ботанічний сад загальнодержавного значення ім. академіка В.І. Липського Одеського національного університету імені І. І. Мечникова».

До 150-річчя з дня заснування Ботанічного саду його співробітниками видана монографія: «Інтродуценти ботанічного саду (голонасінні)» [16], підготовлені до друку видання: «Інтродуценти ботанічного саду (листяні)» та «Історія ботанічного саду за 150 років».

Таким чином, за 150 років Ботанічний сад пройшов історичний шлях разом с Одеським національним університетом, відбиваючи у своїй історії всі доленосні події, що проходили у місті та у країні. Всі ці роки він був осередком інтродукції нових корисних рослин у регіоні. Його співробітниками були славетні дослідники, відомі вчені, які несли новітні ідеї, сприяли дослідженню ресурсної бази регіону та втілювали наукові розробки у виробництво, а також створювали наукові школи. Величезним здобутком колективу є просвітницька робота серед населення, яка залучає школярів, студентів, аматорів до вивчення, дослідження та збереження рослинного світу. Основним багатством Ботанічного саду є колекції рослин відкритого та закритого ґрунту, та його експозиції.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2017

Список використаної літератури

1. Доброчаева Д. Н. Владимир Ипполитович Липский Редакция изданий историко-культурного наследия Украины / Д. Н. Доброчаева, Г. П. Мокрицкий. – К.: Наукова думка, 1991. – 216 с.
2. Жаренко А. З. Работа ботанического сада ОГУ им. И. И. Мечникова по акклиматизации декоративных древесно-кустарниковых пород. // Озеленение городов на Юге СССР: Отд оттиск. – К., 1959. – 5 с.
3. Жаренко А. З. Ботанический сад Одесского университета: (Справочник-путеводитель) / А. З. Жаренко, А. С. Бонещкий, С. А. Филагова. – Киев; Одесса: Вища школа, 1980. – 56 с.
4. Звіт з науково-дослідної роботи «Збагатити регіональну флору новими декоративними, лікарськими і ефіроолійними інтродуцентами: вивчити їх біологію в умовах ботанічного саду і вдосконалити способи прискореного розмноження» 1997–2007 рр. (рукопис). – Одеса, 2007. – 169 с.
5. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О. І. Юрженко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
6. Каменський Ф. Обзор деятельности Ботанического сада Императорского Новороссийского университета, начиная с 1895 года. – Одесса, 1898. – С. 1–16.
7. Коваленко С. Г. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005) / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець. – Одеса: Фенікс, 2005. – 104 с.
8. Коваленко С. Г. До сторіччя з дня народження Анастасії Зиновіївни Жаренко / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва // Старовинні парки і ботанічні сади: проблеми та перспективи функціонування: III Міжнар. наук. конф. до 215 – річчя парку «Олександрія», 29 вересня – 3 жовтня 2008 р.: Тези доповідей. – Біла Церква, 2008. – С. 5.
9. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С. 638–640.
10. Отчет о научно-исследовательской работе „Интродукция и акклиматизация растений на юге Украины 1971–75гг», (рукопись). – Одесса, 1975. – 152 с.
11. Отчет о научно-исследовательской работе ботанического сада ОГУ «Интродукция в условиях Северо-Западного Причерноморья хозяйственно-полезных растений. Разработка мероприятий по их охране и рациональному использованию 1986–1990 гг.», (рукопись). – Одесса, 1990. – 158 с.
12. Пашковская Н. М. Забытые имена: Георгий Йосифович Потапенко / Н. М. Пашковська // Вісник ОНУ. Біологія. – 2004. – Т. 9, № 1. – С. 269–274.
13. Потапенко Г. И. Ботанический сад. – Сб. Городское садоводство. Экоклимат. Ч. 6. – Одесса, 1929. – С.1-4.
14. Потапенко Г. И. История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования 1865–1940 / Г. И. Потапенко. – Одеса: Печатный дом, 2010. – 88 с.
15. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник: у 4 т. – Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 2. – С. 16–17; 141–143; 308–310; 404–405; Т.3. – С. 24–26; 461–464; 478–481; 486–489; Т.4 – С. 16–19; 28–30; 58–61; 75–76; 317–320; 431–432.
16. Філатова С. О. Інтродуценти ботанічного саду. Голонасінні / С. О. Філатова, Л. П. Осадча, Л. В. Азарова. – Одеса: ОНУ, 2014. – 96 с.
17. Характеристика на ботанический сад ОГУ имени И. И. Мечникова, начиная с 1954 г. по 1958 г. (рукопись). – 105 с.

**Н. Г. Возианова, Т. В. Крицкая, Л. В. Левчук, Е. В. Чабан,
Л. П. Осадчая**

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Ботанический сад им. акад. В. И. Липского,
Французский бульвар, 48/50, Одесса, 65058, Украина,
e-mail: slyusarenko@onu.edu.ua

150-ЛЕТНЯЯ ИСТОРИЯ БОТАНИЧЕСКОГО САДА ОДЕССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ И. И. МЕЧНИКОВА

Резюме

В статье кратко освещены данные по истории 150-летнего развития Ботанического сада ОНУ имени И.И. Мечникова. Изложены сведения о структуре Ботанического сада, указан вклад его сотрудников в создание, становление, сохранение коллекционного фонда растений открытого и закрытого грунта, интродукции новых ценных видов растений. Указаны персоналии наиболее известных директоров Ботанического сада. Дано описание тематики научно-исследовательских работ, выполненных сотрудниками сада на протяжении его истории.

Ключевые слова: история науки, Одесский национальный университет, Ботанический сад, интродукция растений, выдающиеся ученые.

N. G. Vozyanova, T.V. Krytska, L.V. Levchuk, K.V. Chaban, L.P. Osadcha
Odesa National Mechnykov University, Botanical garden by Academician Lipsky
Frantsuzky boulevard, 48/50, Odesa, 65058, Ukraine, e-mail: slyusarenko@onu.edu.ua

150-YEAR HISTORY OF THE BOTANICAL GARDEN OF ODESA MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY

Abstract

The article briefly describes the history of the 150-year development of the Botanical Garden of Odesa Mechnykov National University. The information about the structure of the Botanical Garden is given, the contribution of its employees to the creation, formation, preservation of the collection fund of plants of open and closed soil, introduction of new valuable plant species is indicated. The personalities of the most famous directors of the Botanical Garden are presented. A description of the topics of scientific research carried out by the garden staff throughout its history is given.

Key words: history of science, Odesa Mechnykov National University, Botanical Garden, plant introduction, prominent scientists.

Reference

1. Dobrochaeva D. N., Mokrytsky H. P. (1991) Vladymyr Yppolytovych Lypsky [Vladymyr Yppolytovych Lypsky] Redaktsyya yzdanuy ystoryko-kulturnoho nasledyya Ukrainy, K.: Naukova dumka, 1991, 216 p.
2. Zharenko A. Z. (1959) The work of the Botanical Garden Odesa Mechnikov State University on acclimatization of ornamental tree and shrub species [Rabota botanicheskogo sada OGU im. I. I. Mechnikova po akklimatizatsii dekorativnykh drevesno-kustarnikovykh porod], Ozeleneniye gorodov na Yuge SSSR.: Otd ottisk, K., 5 p.
3. Zharenko A. Z., Bonetskiy A. S., Filatova S. A. (1980) Botanical Garden of the Odessa University: (Guide-guide) [Botanicheskii sad Odesskogo universiteta: (Spravochnik-putevoditel)], Kiev; Odessa: Vishcha shkola, 56 p.
4. Report from research (2007) «Enrich new regional flora ornamental, medicinal and ether-oil yntroducentamy: study their biology in terms of the Botanical Garden and to improve methods of rapid reproduction» [«Zbahatyty rehionalnu floru novymy dekoratyvnymy, likarskymy i efirooliynymy yntroducentamy: vyvchyty yikh biolohiyu v umovakh botanichnoho sadu i vdoskonalyty sposoby pryskorenoho rozmnozhennya»] 1997-2007 roky, (rukopys), Odessa, 169 p.
5. Ans. Ed. Yurzhenko O. I. (1968) Odessa University 100 years history [Istoriya Odes'koho universytetu za 100 rokov], K.: Vyd-vo Kyyivs'koho un-tu, 423 p.
6. Kamenskii F. (1898) Review of the activities of the Botanical Garden of the Imperial Novorossiysk University, since 1895 [Obzor] deyatel'nosti Botanicheskogo sada Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta, nachinaya s 1895 goda], Odessa, P.1-16.
7. Kovalenko S. G., Vasylyeva T. V., Shvets G. A. (2005) Botanists and botanical investigations in Odessa Mechnikov National University (1865-2005) [Botaniki i botanichni doslidzhennya v Odeskomu natsionalnomu universiteti im. I. I. Mechnikova (1865-2005)], Odessa: Feniks, 104 p.
8. Kovalenko S. G., Vasylyeva T. V. (2008) To the centenary of the birth of Anastasia Zynoviyivny Zharenko, Ancient parks and botanical gardens: problems and perspectives of functioning [Starovynni parky i botanichni sady: problemy ta perspektyvy funktsionuvannya] Third International science conf. to 215 – anniversary of the park «Alexandria», 29 September – 3 October 2008, Proceedings, Bila Tserkva, P. 5.
9. Markevich A. I. (1890) The twenty-fifth anniversary of the Imperial Novorossiysk University [Dvadsatipyatiletie imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta], Odessa, P. 638-640.
10. The scientific research work report (1975) «Introduction and Acclimatization of Plants in the South of Ukraine in 1971-75» [„Introduktsiya i akklimatizatsiya rasteniy na yuge Ukrainy 1971-75gg.»] (rukopis'), Odessa, 152 p.
11. The scientific research work report of the Botanical Garden of the OSU (1990) «Introduction in the North-Western Black Sea Region of Farm Products. Development of measures for their protection and rational use of 1986-1990» [„Introduktsiya v usloviyakh Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya khozyaystvenno-poleznykh rasteniy. Razrabotka meropriyatiy po ikh okhrane i ratsional'nomu ispol'zovaniyu 1986-1990 gg.»], rukopis', Odessa, 158 p.
12. Pashkovskaya N. M. (2004) Forgotten names: Georgiy Yosifovich Potapenko [Zabytyye imena: Georgiy Yosifovich Potapenko], Visnik ONU. Biologiya, V. 9,1, P. 269–274.
13. Potapenko G. I. (1929) Botanical garden [Botanicheskii sad]. – Sb. Gorodskoye sadovodstvo. Ekoklimat. CH.6, Odessa, P. 1-4.
14. Potapenko G. I. (2010) History of the Department of Botany Odessa State University for 75 years of existence 1865-1940 [Istoriya kafedry botaniki Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 75 let sushchestvovaniya 1865–1940], Odessa: Pechatnyy dom, 88 p.
15. Professors of the Odessa's (Novorossiysk's) University (2000) [Profesori Odes'kogo (Novorosiy'skogo) universitetu]: Biograf. slovník: u 4 t, Odessa: Astropoint, T. 2– P.16-17; 141-143; 308-310; 404-405; T.3. – P. 24-26; 461-464; 478-481; 486-489; T.4 – P. 16-19; 28-30; 58-61; 75-76; 317-320; 431-432.
16. Filatova S. O., Osadcha L. P., Azarov L. V. (2014) Exotic species botanical garden. Gymnosperms [Introducenty botanichnoho sadu. Holonasinni], Odessa, ONU, 96 p.
17. Characteristics of the botanical garden of Odessa Mechnikov State University, from 1954 to 1958 [Kharakteristika na botanicheskiiy sad Odesskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. I. Mechnikova, nachinaya s 1954 g. po 1958 g.], (rukopis'), 105 p.